

Opkomst bij verkiezingen van vrouwen en mannen: uit balans?

J.J.G. Schmeets en F.W.J. Otten*

Summary

Voting of women and men: Out of balance?

On the occasion of the elections of the Second Chamber of Parliament in the Netherlands, held on 6 september 1989, it turned out that of the electoral cohorts 1971-1989 (18-43 years old) more women (83%) than men (64%) gave their ballot. This result is remarkable since women are found to be less interested in politics than men. Voting in the Netherlands occurs on Wednesday (between 8.00 a.m. and 7.00 p.m.). This might be a reason why voters without paid work, of which the majority is female, more often actually did vote than voters with paid work. After controlling for the characteristics 'interest in politics', 'education', 'paid work' and the 'attitude towards religion and politics', the relationship between sex and voting remained. We did not expect this. This might be a sign that either other characteristics should be incorporated into the model or that the operationalization of the four mentioned variables is inadequate.

1. Inleiding

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 6 september 1989 is door 80,3 procent van het electoraat gestemd. De lage opkomst komt dicht in de buurt van het historisch dieptepunt van de verkiezingen van 1971 (79,1 procent) die kort na de afschaffing van de stemplicht in 1970 werden gehouden.

Informatie over het stemgedrag en achtergronden van het electoraat bij de Tweede-Kamerverkiezingen is vanaf 1971 in de Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's) in kaart gebracht. Uit het NKO 1989 blijkt dat 85 procent van de

* Beide auteurs zijn werkzaam bij het CBS, Hoofdafdeling Sociaal-culturele statistieken. De in dit artikel weergegeven opvattingen zijn die van de auteurs en komen niet noodzakelijk overeen met het beleid van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

vrouwen heeft gestemd, tegenover 75 procent bij de mannen (CBS, 1990).¹ Dit is opmerkelijk aangezien uit vroegere onderzoeken steeds naar voren kwam dat de aandelen mannen en vrouwen die naar de stembus gingen, nagenoeg gelijk waren (Leijenaar, 1989), hetgeen minder vanzelfsprekend is dan het op het eerste gezicht wel lijkt. Bekend is bijvoorbeeld dat vrouwen te kennen geven minder belangstelling voor politiek te hebben dan mannen. Blijkbaar hebben tot en met de verkiezingen van 1986 de kenmerken die gerelateerd zijn aan de opkomst en het geslacht in een bepaalde, evenwichtige, verhouding tot elkaar gestaan. Dat vrouwen niet minder dan mannen naar de stembus gingen moet daarom worden toegeschreven aan de compenserende werking van andere kenmerken. Zijn deze invloeden in 1989 dermate sterk geweest dat de balans ten gunste van de vrouw is doorgeslagen? In deze 'research note' zullen wij een eerste aanzet geven over factoren die met dit verschijnsel kunnen samenhangen.

2. Opkomst en geslacht nader bekeken

Toen de kiezers nog verplicht waren hun stem uit te brengen was het weinig zinvol de opkomstcijfers te relateren aan andere kenmerken, zoals geslacht. Echter ook nadien is uit geen enkele studie gebleken dat geslacht in een bepaalde relatie tot de opkomstcijfers staat. Dit gegeven strookt niet met de bevindingen in de Verenigde Staten. Gedurende 1964-1978 namen hier de mannen het voortouw bij de opkomst, terwijl na 1980 de vrouwen domineerden (Pomper & Sernekos, 1991). Het zijn echter vooral de jonge vrouwen die vaker dan hun mannelijke tegenhangers het stemlokaal bezoeken (Kenski, 1988, p. 39-41). Bij een nadere bestudering van de opkomstcijfers blijkt dat dit ook voor de Nederlandse kiezers in 1989 het geval is. De grotere opkomst van vrouwen bij de Tweede-Kamerverkiezingen geldt alleen voor de kiezers die geen stemplicht hebben gekend (de jongere cohorten 1971-1989). Het verschil bedraagt 18,6 procent (zie tabel 1). Bij de oudere cohorten (1967 en ouder) verschillen mannen en vrouwen in opkomst niet van elkaar. Ook is in het NKO 1989 gevraagd naar het stemgedrag bij de verkiezingen voor het Europese Parlement van 15 juni 1989 (EP 89) en de Tweede-Kamerverkiezingen van 21 mei 1986 (TK 86). De cijfers bevestigen de sekseverschillen in opkomst. In juni 1989 (EP 89) gingen meer jonge vrouwen dan jonge mannen naar de stembus, terwijl dit in 1986 (TK 86) niet het geval was.

Tabel 1. Opkomstpercentages jongere (1971-1989) en oudere cohorten (1967 en ouder) naar geslacht bij verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1989 (TK 89), in 1986 (TK 86) en het Europese Parlement in 1989 (EP 89)

	cohorten 1971-1989 (N = 867)			cohorten 1967 en ouder (N = 639)			Totaal (N = 1506)			
	TK 89	EP 89	TK 86	TK 89	EP 89	TK 86	TK 89	EP 89	TK 86	
	%									N
Mannen	64,3	38,0	79,1	88,8	63,2	91,8	74,8	48,8	84,9	790
Vrouwen	82,9	49,6	85,5	88,7	63,3	89,0	85,1	56,0	87,3	716
Totaal	73,0	43,7	82,3	88,7	63,3	90,3	80,1	52,5	86,1	1506
Phi =	0,20*	0,12*	0,08	0,00	0,00	0,05	0,13*	0,07*	0,03	

* $p \leq 0,05$ (ongewogen toetsing)

3. Opkomstpredictoren

Hoe vallen de verschillen in opkomst bij de jongere cohorten in 1989 nu te verklaren? Indien jonge vrouwen zich onderscheiden van jonge mannen, dan ligt het voor de hand om het verschil in opkomst bij geslachtsspecifieke kenmerken te zoeken, waarvoor de kenmerken religie, opleiding, betaald werk en politieke interesse in aanmerking komen.

Van de jonge vrouwen vindt 35 procent dat 'politieke partijen gebaseerd moeten zijn op godsdienstige grondslag', tegenover 23 procent bij de jonge mannen. Wij vatten deze religieuze betrokkenheid in relatie tot het stemmen op als een uiting van een conservatief, traditioneel gedachtengoed waarin politiek en religie, zoals dat ook in de 'verzuilde structuur' het geval was, sterk met elkaar verbonden zijn.² Deze betrokkenheid resulteert bij de jongere kiezers van het electoraat in een hogere opkomst ($\phi = 0,15$). Verder is het opleidingsniveau van jonge vrouwen iets minder hoog. Aangezien met een toename van het opleidingsniveau het opkomstpercentage stijgt (Cramér's $V = 0,26$), is te verwachten dat jonge vrouwen minder vaak stemmen dan jonge mannen. Dit geldt ook voor de politieke interesse. Bij de jongere kiezers zijn vrouwen minder in politiek geïnteresseerd dan mannen, en interesse heeft bij het jongere deel van het electoraat een gunstige invloed op het opkomstcijfer (Cramér's $V = 0,31$). Ten slotte verrichten jonge vrouwen minder vaak betaald werk (58 procent) dan jonge mannen (88 procent). Dit heeft een stimulerend effect op het opkomstcij-

fer van de jonge vrouwen aangezien 84 procent van de jonge kiezers zonder betaald werk heeft gestemd, tegenover 69 procent van de werkenden ($\phi = 0,14$). Dit laatste kan erop wijzen dat een aantal van de kiezers met een betaalde baan onvoldoende tijd heeft gehad om naar de stembus te gaan. In Nederland geldt dat bij normale en reguliere verkiezingen het stemmen op de woensdag in de periode van 21 t/m 27 mei tussen 8.00 uur 's ochtends en 19.00 uur 's avonds moet plaatsvinden. Voor degenen met betaald werk, en dan vooral de forensen, is het stemmen minder eenvoudig. Zodoende is het kenmerk 'betaald werk' op te vatten als een (indirecte) indicator voor de beschikbare tijd om te stemmen.

Andere kenmerken die de opkomst beïnvloeden, zoals leeftijd, inkomen en urbanisatiegraad, verschillen niet naar geslacht bij de jongere cohorten. In de volgende paragraaf gaan we na hoe de relatie tussen geslacht en opkomst nader gespecificeerd kan worden met de kenmerken religie, opleiding, politieke interesse en betaald werk.

4. Onderzoeksmethode en resultaten

4.1. Methode

Een moeilijkheid bij de analyse van de gegevens van het NKO 1989 is dat deze op een bepaalde wijze zijn opgehoogd (Schmeets & Molin, 1990a). Daarbij is onder meer voor de discrepantie tussen de steekproef en de verkiezingsuitslag gecorrigeerd. Analyses op gewogen gegevens resulteren weliswaar in zuivere puntschatters maar leveren onjuiste standaardfouten van deze schatters. Statistische toetsing op basis van gewogen gegevens is daarom niet mogelijk. De door ons gehanteerde strategie is dat getoetst wordt op ongewogen gegevens en dat van het daaruit resulterende model de gewogen puntschattingen zijn berekend.³

De opkomst staat als afhankelijke variabele centraal. De verdeling van dit kenmerk is zeer scheef. In de steekproef heeft slechts 9,2 procent van de jongeren te kennen gegeven niet te hebben gestemd; de gewogen gegevens resulteren in 27 procent niet-stemmers. Gelet op deze verdeling is het toepassen van log-lineaire analyse te prefereren boven andere lineaire modellen, waar een normale verdeling wordt verondersteld.

4.2. Resultaten

In tabel 2 staan de effecten van de vijf kenmerken op de opkomst zoals bepaald met logistische regressie-analyse. Dit hoofdeffectenmodel bleek adequaat. De

som van de chi-kwadraten is 75,5. Bij 88 vrijheidsgraden geeft dit aan dat het totale model goed past bij de onderliggende gegevens ($p=0,83$).⁴

De effectcoëfficiënten zijn in gecorrigeerde odds-ratio's uitgedrukt. Dit is de verhouding tussen het wel en niet stemmen van de vermelde bevolkingsgroep gedeeld door deze verhouding van de referentiegroep. Er geldt dan dat bij de vrouwen de verhouding 'wel stemmen' versus 'niet stemmen' 2,7 keer zo groot is als bij mannen. Bij de politieke interesse is deze verhouding eveneens 2,7 indien de groep die weinig belangstelling heeft vergeleken wordt met de niet-geïnteresseerden. De verhouding bij de kiezers die te kennen geven tamelijk danwel zeer geïnteresseerd te zijn, is meer dan vijf keer zo groot als bij de niet-geïnteresseerden. Religie blijkt, gelet op de Z-waarde, geen rol te spelen bij de opkomst: kiezers die vinden dat politieke partijen gebaseerd moeten zijn op godsdienstige grondslag onderscheiden zich niet van hen die van mening zijn dat politiek los van godsdienst moet staan. Het effect van betaald werk is wel voorhanden. De verhouding (wel/niet) stemmen is bij de niet-werkenden bijna tweemaal zo groot als bij de werkenden. Ten slotte gaan kiezers vaker stemmen naarmate ze hoger opgeleid zijn. Vooral de hoogst opgeleiden (HBO/universiteit) onderscheiden zich van de laagst opgeleiden.

Tabel 2. Effecten van geslacht, politieke interesse, religie, betaald werk en opleiding op opkomst, zoals berekend met multiële logistische regressie

Predictoren	Gecorrigeerde odds-ratio	Asymptotische Z-waarde
Geslacht (referentie: mannen)		
– vrouwen	2,66	2,27
Politieke interesse (referentie: niet geïnteresseerd)		
– weinig geïnteresseerd	2,71	2,95
– tamelijk geïnteresseerd	5,33	5,11
– zeer geïnteresseerd	5,56	3,01
Religie (referentie: partijen los van godsdienst)		
– partijen gebaseerd op godsdienst	1,46	1,49
Betaald werk (referentie: wel betaald werk)		
– geen betaald werk	1,89	2,07
Opleiding (referentie: lager onderwijs)		
– lbo/lavo/mavo	2,24	2,78
– havo/vwo/mbo	2,53	2,87
– hbo/universiteit	9,14	3,84

Goodness of fit: $\chi^2 = 75,5$; $df = 88$; $p = 0,83$

5. Maatschappelijke veranderingen sterker bij mannen?

Indien we aannemen dat het geconstateerde verschil in opkomst tussen mannen en vrouwen niet op toeval berust, komt onvermijdelijk de vraag naar voren waarom vrouwen in het verleden niet, maar in 1989 wel trouwer dan mannen het stemlokaal bezocht hebben. Vinden bepaalde maatschappelijke veranderingen bij vrouwen in een trager tempo plaats dan bij mannen, waardoor bijvoorbeeld trends in de richting van een lagere opkomst zich eerder bij mannen dan bij vrouwen kunnen manifesteren? Bekend is dat de opkomst bij Tweede-Kamerverkiezingen tanende is. Dit geldt ook voor de verkiezingen voor het Europese Parlement, de Provinciale Staten en de Gemeenteraden. Pomper & Sernekos (1991) wijten de afname van de electorale participatie in de Verenigde Staten aan de geringere integratie van de kiezer in de gemeenschap. Horowitz (1991) wijdt dit aan de daling van de religieuze betrokkenheid. Tegen deze achtergrond is het interessant te bezien dat het vooral de mannen zijn waarbij de jongeren zich van de ouderen onderscheiden ten aanzien van bepaalde waardenoriëntaties (zie tabel 3). Jonge en oude vrouwen verschillen niet naar de mate waarin ze maatschappijkritische (gelijkheid bevorderen, machtsverhoudingen doorbreken) en economische zaken (geld, maatschappelijke zekerheid) als belangrijk ervaren. Bij mannen is dit wel het geval: jonge mannen zijn minder maatschappijkritisch en meer economisch ingesteld. Daarnaast onderscheiden jonge mannen zich van oude mannen doordat ze minder waarde hechten aan familiale zaken (gezin, kinderen) en meer gericht zijn op hedonisme (plezier maken, van het leven genieten).

Tabel 3. Maatschappelijke waarden¹ naar jonge (1971-1989) en oude (1967 en ouder) cohorten voor mannen en vrouwen, gemiddelden en verband (eta)

Maatschappelijke waardenoriëntaties	Mannen			Vrouwen		
	Jong	Oud		Jong	Oud	
	Gemiddelde	Eta		Gemiddelde	Eta	
Economisme	5,2	4,9	0,13*	5,1	5,0	0,03
Maatschappijkritiek	4,9	5,0	0,08*	5,0	5,1	0,03
Hedonisme	5,3	4,6	0,34*	5,2	4,9	0,18*
Familialisme	4,8	5,2	0,20*	5,0	5,2	0,09*

1) Ontleend aan factoroplossing met 13 items (zie Schmeets & Molin, 1992, p. 50). Gemiddelde factorscore voor het electoraat bedraagt 5,0.

* $p \leq 0,05$ (ongewogen toetsing)

Andere bronnen waar we uit kunnen putten, vormen de stemmotieven van de kiezers op een bepaalde politieke partij. In een eerder gepresenteerd model met dertien verklarende kenmerken is gebleken dat de invloed van het kenmerk religie op de partijkeuze het grootst is (Schmeets & Molin, 1992, p. 56). Ook bij jongeren is dit het geval: naarmate de religiositeit groter is, zal eerder op een 'rechtse' partij worden gestemd (totale effect 0,42).⁵ Bij jonge vrouwen is dit effect evenwel groter (0,47) dan bij jonge mannen (0,35). Onder het mannelijke jongere electoraat is de invloed van de maatschappijkritiek op de stemkeuze (-0,36) het grootst, terwijl dit effect bij de jonge vrouwen (-0,24) kleiner is.

Verder is opmerkelijk dat de verschillen in stemmotieven tussen mannen en vrouwen bij de oudere cohorten duidelijker naar voren komen dan bij de jongeren. Bij de oudere mannen zijn opleiding, inkomen, sociale klasse (hoe hoger, hoe 'rechtser') en de tevredenheid met het voormalige (CDA-VVD) regeringsbeleid belangrijker dan bij de oudere vrouwen, waar vooral religie en de mening over bepaalde politici een meer prominente plaats bij de stemkeuze innemen.

Deze bevindingen kunnen een aanwijzing zijn dat bij vrouwen bepaalde traditionele waarden nog steeds een belangrijke rol vervullen voor het (politieke) gedrag. Tevens suggereren de gegevens dat vooral de jonge mannen minder in het voetspoor treden van hun oudere seksegenoten, bij wie het stemgedrag mede ingegeven wordt door de sociaal-economische positie. Indien dit betekent dat vrouwen en mannen meer naar elkaar toegroeien ten aanzien van hun stemmotieven, zullen sekseverschillen in opkomst meer gezocht moeten worden in niet-politieke kenmerken zoals de beschikbare vrije tijd. Als echter het verschil tussen mannen en vrouwen ten aanzien van de invloed van religie en maatschappijkritiek gehandhaafd blijft, zal de verklaring van de opkomst ook daarmee in verband gebracht moeten worden. Dit zou dan kunnen duiden op een minder afstandelijke rol die de vrouw ten aanzien van de maatschappij en politiek inneemt dan dat bij mannen het geval is.

6. Discussie

Vrouwen stemden in 1989 vaker dan mannen. Multipiele logistische regressie-analyse wees uit dat dit effect gehandhaafd bleef na controle voor politieke interesse, opleiding, betaald werk en religie. Het model waarin ook de relatie tussen geslacht en opkomst overeind blijft, bleek zeer goed bij de data te passen. De verwachting dat de samenhang tussen geslacht en opkomst met de geselecteerde kenmerken verklaard wordt, is evenwel niet bevestigd. Een en ander zou kunnen betekenen dat het resultaat puur op toeval is gebaseerd. Indien we er

echter van uitgaan dat het toeval geen rol heeft gespeeld, kunnen de bevindingen volgens ons op drie manieren geïnterpreteerd worden.

Ten eerste kan geopperd worden dat de gevonden relatie tussen geslacht en opkomst een gevolg is van selectieve respons. Zo zouden bijvoorbeeld jonge vrouwen die gaan stemmen vaker hun medewerking aan het onderzoek hebben verleend dan jonge mannen. Het wegverklaren van een dergelijke relatie zou dan niet zinvol zijn. Deze gedachte zou de vraag opwerpen of een dergelijk mechanisme ook in eerdere NKO's heeft plaatsgevonden. Een bevestiging hiervan betekent dat, in tegenstelling tot hetgeen uit de data naar voren komt, de opkomst in de periode 1971-1986 van (jonge) mannen in feite groter was dan die van (jonge) vrouwen. Indien men desalniettemin van mening is dat deze selectieve respons alleen in 1989 plaatsvond, dan zou dit betekenen dat de wijze waarop de dataverzameling heeft plaatsgevonden in het geding is. Een verschil met de vorige NKO's is dat het onderzoek voor het eerst door het Centraal Bureau voor de Statistiek is uitgevoerd. Bij de mondelinge interviews is gebruik gemaakt van handcomputers, met als bijkomend voordeel dat bepaalde (routing)controles reeds ter plekke konden plaatsvinden. De responscijfers (CBS, 1990, p. 84-85) en de aangetroffen verbanden in het onderzoek (CBS, 1990; 1991a-1991d) geven geen aanwijzingen dat er sprake is van een bepaalde, niet verwachte, selectiviteit in de respons. Dit wordt verder onderstreept doordat de relatie tussen opkomst en geslacht bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 in de steekproef van het NKO 1989 niet wordt aangetroffen (conform het NKO 1986). Ook het gegeven dat de verkiezingsopkomst van 1986 (85,8%) zeer goed geschat wordt met de opkomstvraag over 1986 in het NKO 1989 (86,1%, zie tabel 1) geeft voor ons weinig redenen om aan de kwaliteit van de data en het toegepaste weegmodel te twijfelen. In dit kader willen wij erop wijzen dat uit de analyses gebaseerd op het NKO 1989 vrijwel geen inhoudelijke inconsistenties voorkomen (bijv. stemmers op confessionele partijen die sterke voorstanders zijn van euthanasie of abortus). Ook van de zijde van de (vooral universitaire) gebruikers van het bestand is gebleken dat geen fouten of inconsistenties in de data ontdekt zijn. Aangezien tevens het aantal 'missende' waarden op een groot aantal kenmerken drastisch is verminderd in vergelijking met voorgaande NKO's, menen wij dat het datamateriaal uitstekend is. Voor ons bestaat derhalve geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat de bevindingen gebaseerd zijn op steekproefartefacten.

Ten tweede kan er daadwerkelijk sprake zijn van een trendbreuk in de opkomstcijfers van mannen en vrouwen, die niet met de vier opgenomen kenmerken wegverklaard kan worden. Dit zou betekenen dat het gebruikte model onvoldoende specifiek is. Het is best mogelijk dat het model uitgebreid moet worden met andere (al dan niet beschikbare) geslachtsspecifieke kenmerken die

van invloed zijn op het stemmen. Gelet op de in de vorige paragraaf vermelde bevindingen ligt het voor de hand dat hier bepaalde waarden in het geding zijn die betrekking hebben op de relatie tussen kiezer en maatschappij.

Ten slotte is het denkbaar dat het geconstateerde verschil in opkomst tussen mannen en vrouwen bij het electoraat (populatie) wel door deze vier kenmerken wordt wegverklaard, maar dat andere foutenbronnen dit versluieren. Een foutenbron is bijvoorbeeld de operationalisatie van de opgenomen variabelen, die wel erg 'grove' instrumenten vormen om de stemmotieven in kaart te brengen. Zo kan men twijfels hebben bij de validiteit van de variabele 'betaald werk' als een tijdsindicator. Het aantal uren en welke uren men betaald werk heeft verricht, is niet in het NKO 1989 gemeten. Dit is overigens wel in het NKO 1986 gebeurd, waar bevestigd wordt dat het aantal uren belangrijke informatie geeft. De samenhang tussen betaald werk en opkomst neemt bij de cohorten 1971-1986 toe (ϕ : van 0,08 naar 0,17) indien men rekening houdt met minimaal 38 werkuren. Dat het kenmerk 'betaald werk' of liever 'uren betaald werk' een centrale rol vervult, wordt verder ondersteund door de antwoorden op de 'open' vraag 'waarom heeft u niet gestemd?' die in het NKO 1989 aan de de niet-stemmers is voorgelegd. Van de jonge mannen die niet gestemd hebben, geeft een kwart te kennen dat ze in verband met werk geen tijd hadden. Dit in tegenstelling tot jonge vrouwen van wie niemand dit argument noemde. Geen belangstelling voor of kennis van de politiek werd door 64 procent van de vrouwen genoemd, terwijl 31 procent van de mannen dit noemde. Andere redenen die vermeld werden, zijn: 'vakantie' (11 procent bij mannen; 16 procent bij vrouwen), 'geen kaart ontvangen' (12 procent bij mannen; 7 procent bij vrouwen) en 'geen tijd' (11 procent bij mannen; 2 procent bij vrouwen).⁶ Ook de operationalisatie van het kenmerk religie (religieus conservatieve attitude) is volgens ons voor verbetering vatbaar, waardoor de relatie met opkomst mogelijk wel wordt aangetroffen.

Behalve een niet geheel adequate operationalisatie van de kenmerken, vormt de periode waarin de verkiezingen hebben plaatsgevonden een foutenbron. Op 6 september waren immers veel kiezers met vakantie. Door deze externe verstoringe omstandigheid zijn de effecten op het stemmen niet zuiver te bepalen. Ze worden waarschijnlijk onderdrukt.⁷ Te verwachten is dat de effecten zoals weergegeven in het model zullen toenemen indien de verkiezingen, zoals bij normale, reguliere omstandigheden het geval is, in een niet-vakantieperiode worden gehouden. Dit zou tevens kunnen betekenen dat de relatie tussen geslacht en opkomst dan wel wegverklaard wordt.

De toekomst zal leren of de relatie tussen opkomst en geslacht gehandhaafd blijft en, zo ja, in hoeverre de opgenomen kenmerken ter verklaring van de opkomst daarbij een rol spelen. Voor het beleid is de vraag of deze situatie ge-

wenst is. Een overweging zou kunnen zijn om de tijden dat de stembureaus open zijn, uit te breiden. Wellicht zal dit ertoe leiden dat de participatie toeneemt. Mede gelet op ontwikkelingen in de richting van een geautomatiseerde verwerking van de gegevens bij de stemlokalen, kan in de toekomst de (voorlopige) verkiezingsuitslag binnen een mum van tijd bekend zijn. Een andere mogelijkheid is de verkiezingen naar het weekend te verplaatsen. De politieke partijen kunnen een rekensom maken of ze bij dergelijke maatregelen garen spinnen danwel zetels zullen inleveren.

Noten

1. In deze publikatie is het Nationaal Kiezersonderzoek 1989 als bron gebruikt. Het NKO 1989 werd uitgevoerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek en werd financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en het Sociaal en Cultureel Planbureau. Gegevens over het onderzoek in 1989 en verwijzingen naar een vergelijkbaar onderzoek in 1986 en eerder zijn opgenomen in CBS (1990). Voor verdere informatie wordt verwezen naar CBS, 1991a-1991d; Schmeets & Molin, 1990a-1990b; Schmeets, 1992a). Een eerste concept van dit artikel is als paper besproken in de werkgroep 'Individuele politieke betrokkenheid en activiteit in sociale verbanden' op het politicologen-etaal, gehouden op 4 en 5 juni 1992 te Soesterberg.
2. Deze bevinding strookt met de grotere kerkelijke betrokkenheid onder, met name jonge, vrouwen (CBS, 1991e; 1992). Zie CBS (1991b, p. 25-50) voor een overzicht van de relaties tussen religie, stemgedrag en andere politieke activiteiten in 1989; Schmidt (1983) en Jaarsma e.a. (1986) voor de relatie tussen kerkbezoek en opkomst in eerdere NKO's.
3. Het toetsen kan wellicht het beste gebeuren op ongewogen data, echter men dient zich dan te realiseren dat de geschatte coëfficiënten in sommige gevallen niet juist zijn. In Schmeets (1992a) is een mogelijke oplossing voorgesteld om dit probleem te benaderen en te voorzien in een uitweg voor dit dilemma.
4. Opname van (hogere orde) interacties verbeterde de 'fit' niet, terwijl weglating van afzonderlijke hoofdeffecten telkenmale een verslechtering van het model tot gevolg had. Dit betekent dat de oorspronkelijke relatie tussen geslacht en opkomst door de vier opgenomen kenmerken niet wegverklaard wordt.
5. De modellen van de vier afzonderlijke groepen passen bij de data. Voor een nader overzicht van de verklaring van de stemkeuze bij diverse leeftijdsgroepen zie Schmeets (1992b). Verdere gegevens zijn bij de auteurs op te vragen.
6. In totaal hebben tachtig respondenten niet gestemd (ongewogen). Vermeld zijn de gewogen percentages, die in sterke mate overeenkomen met de ongewogen percentages. De antwoorden zijn in zes categorieën getypeerd. Indien uitsluitend het argument 'geen tijd' werd vermeld, is aangenomen dat dit met de dagelijkse werkzaamheden verband hield indien de desbetreffende persoon betaald werk had.
7. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Stel hoog opgeleiden gaan stemmen, terwijl laag opgeleiden niet stemmen ($\phi_i = 1,0$). Doordat een aantal kiezers met vakantie is (hoog- en laag opgeleiden), wordt het verband tussen opleiding en stemmen per definitie lager. Deze redenering gaat ook op voor de effecten van politieke interesse, betaald werk en religie op de opkomst. Indien de effecten in werkelijkheid, bij een niet-vakantieperiode, groter zouden zijn dan zou de relatie tussen geslacht en opkomst wegverklaard kunnen worden.

Literatuur

- CBS (1990). *Nationaal Kiezersonderzoek 1989, Kerncijfers, deel 1*. Stemgedrag en politieke aspecten. 's-Gravenhage: Uitgeverij/SDU.
- CBS (1991a). *Nationaal Kiezersonderzoek 1989, Kerncijfers, deel 2*. Oordeel over partijen en politiek en maatschappelijke waarden. 's-Gravenhage: Uitgeverij/SDU.
- CBS (1991b). *Nationaal Kiezersonderzoek 1989, Kerncijfers, deel 3*. Religie en politieke aspecten. 's-Gravenhage: Uitgeverij/SDU.
- CBS (1991c). *De links-rechts zelfplaatsing van de kiezer, Sociaal-culturele Berichten, 1991-12*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (1991d). *Politieke waarden en politieke aspecten. Sociaal-culturele Berichten, 1991-13*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (1991e). *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1989, Kerncijfers*. 's-Gravenhage: Uitgeverij/SDU.
- CBS (1992). *De leefsituatie van de Nederlandse bevolking 1990, Kerncijfers*. 's-Gravenhage: Uitgeverij/SDU.
- Horowitz, I.L. (1991). The glass is half full and half empty. Religious conviction and political participation. *Society*, 5, p. 17-22.
- Jaarsma, B., A. Schram F. van Winden & G. Linssen (1986). Kiezersopkomst in Nederland. *Acta Politica*, 21, p. 39-55.
- Kenski, H.C. (1988). The gender factor in a changing electorate. In: *The Politics of the gender gap: the social construction of political influence*, Mueller, C. (red.), p. 38-60, Newbury park/Beverly Hills/London/New Delhi: Sage.
- Leijenaar, M.H. (1989). *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988*. 's-Gravenhage: Uitgeverij/SDU.
- Pomper, G.M. & L.A. Sermekos (1991). Bake sales and voting. *Society*, 5, p. 10-16.
- Schmeets, J.J.G. (1992a). Party choice in the Netherlands: Model, weighting and political interest. In: *Developments and applications in structural equation modelling*, J.J.G. Schmeets, M.E.M. Odekerken & F.J.R. van de Pol (red.), p. 128-143. Amsterdam: Sociometric Research Foundation.
- Schmeets, J.J.G. (1992b). De partijkeuze van ouderen: motieven en achtergronden. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 5, p. 179-187.
- Schmeets, J.J.G. & E.J.E. Molin (1990a). *Constructie en evaluatie van weegmodellen in kiezersonderzoek*. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmeets, J.J.G. & E.J.E. Molin (1990b). Dutch Parliamentary Election Study 1989. *Netherlands Official Statistics*, 2, p. 40-42.
- Schmeets, J.J.G. & E.J.E. Molin (1992). Links-rechts zelfplaatsing en partijkeuze: een verklaringsmodel. *Mens en Maatschappij*, 1, p. 45-60.
- Schmidt, O. (1983). Kiezersopkomst van 1971 tot 1982. *Acta Politica*, 18, p. 139-155.